

NİZAMİ POEZİYASINDA KİMYƏVİ ELEMENTLƏRİN BƏDİİ TƏSVİRİ

Azərbaycan xalqının XII əsrdə yaşamış görkəmli ədəbi simaları arasında böyük humanist şair, mütəfəkkir və filosof Nizami Gəncəvi fəxri yer tutur. Çünki bu dahi şairin qələminin məhsulu olan “Xəmsə”si bu gün də öz təsir gücünü, poetik tərəvətini, habelə böyük təlim-tərbiyə əhəmiyyətini itirməmiş və öz müəllifinə dünya şöhrəti qazandırmışdır.

Nizami təkcə bir şair olaraq qalmamış, dövrünün geniş dünyagörüşə, ensiklopedik biliyə, dərin zəkaya malik bir şəxsiyyəti, mahir filosofu kimi də tanınmışdır. O, bədii yaradıcılıqla yanaşı təbabət, kimya, astronomiya, riyaziyyat və başqa elmlərlə də yaxından maraqlanmış, vaxtilə bu sahədə qazandığı zəngin bilik xəzinəsindən yeri gəldikcə öz əsərlərində bədii vasitə kimi bacarıqla istifadə etməyə nail olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Nizaminin yaradıcılığı təkcə ədəbiyyatşünaslar, filosoflar, tarixçilər üçün deyil, təbiət elmləri mütəxəssisləri, o cümlədən, kimyaçılar üçün də zəngin və tükənməz elmi mənbədir. Biz Nizaminin bədii yaradıcılıqda kimya motivlərindən, anlayışlarından istifadə etməsi barədə söhbət açacaq, şairin poemalarında kimyəvi elementlərdən dəmir, civə, gümüş, misin xassələrinə aid məlumatlardan istifadə etməklə böyük ilham və sənətkarlıqla qələmə aldığı bəzi poetik bənzətmələrdən istifadə edəcəyik.

Öz dövrünün bilikli, yetkin və kamil bir şəxsiyyəti olmaq etibarilə Nizami məlum kimyəvi elementlərə, xüsusilə o vaxta qədər bəlli olan metal və qeyri-metallara biganə qalmamış, onların mühüm xassələri, alınması üsulları və tətbiqi haqqında ətraflı məlumata yiyələnmiş, poemalarındakı əhvalat və hadisələrin poetikşərhində onlardan sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Dəmir və onun mineralları insanlara hələ qədimdən məlumdur. Lakin onun maqnitlilik xassəsinin təcrübi cəhətdən aşkar edilməsi tarixi o qədər də uzun deyildir. Bununla belə “Xosrov və Şirin” poemasını oxuyarkən məlum olur ki, Nizami XII əsrdə maqnit hadisəsindən ətraflı surətdə xəbərdar imiş. Bunu sübut edən aşağıdakı poetik misralar maraqlıdır:

...Eşq düşsə daşın da qəlbinə əgər,
Gövhərdən özünə məşuq düzəldər.
Maqnit olmasaydı eşqin əsiri,
Çəkməzdi özünə dəmir zəngiri,
Kəhrəbanın eşqə düşməsə canı,
Elə cəzb etməzdi quru samanı.
Dünyada cövhər var, daş var nə qədər,
Onlar nə bir saman, nə dəmir çəkər.

Dəmirin xassələrini yaxşı bilən Nizami dönə-dönə onlardan poetik bənzətmə kimi istifadə etmişdir.

...Əlində yumşalsa dəmir, bunu bil,
Tədbirlə yumşalar, hiddətlə deyil,
Qəlbi də istəsən bu sayaqla sən,
Parladıb ayna tək edə bilərsən.
Dəmiri ayna tək parladan insan,
Pası silməlidir öz vicdanından.

“Yeddi gözəl” poemasında “Sözün tərfi və hikməti haqqında” bölməsində qızıl, gümüş, mis, dəmir və sairənin fiziki xassələrini aydınlaşdıran aşağıdakı beytlər elmi cəhətdən olduqca diqqətəlayiqdir:

Deyirlər məsəldir xalq içində bu,
Qızıl çeşməsidir yata əgər su,
Yatmış su gümüşdür, demə zər ona,
Buz belə şahidlik eyləyir buna.
Gümüşü buzla o qızılın, zərin.
Ayla günəş qədər fərqi var dərin.
Simi yeysiz əgər qoysan baş ayaq,
Çevrilən mis olar, o gümüş ancaq.
Sözləri zər kimi işlədim hər an,
Gümüş qiymətinə olmadı alan.
Özgələr dəmiri satır gümüşə.
Bürünür qızıla gəzir həmişə,
Vay o zərgərə ki, tapmaz müştəri,
Gümüş qiymətinə getməyir zəri.

Maraqlıdır ki, XII əsrdə məlum olan kimyəvi elementlərdən civəyə “Xəmsə”də geniş yer verilmişdir.

Civənin özünəməxsus xassələrinə istinad edən Nizami bir çox beytlərindəki bənzətməni məhz həmin xassələrlə bağlayır. Məlumdur ki, metallardan yalnız civə adi şəraitdə maye halındadır. O, parlaq, su kimi axan, lakin ondan fərqli olaraq tez buxarlanan, orqanizmə həm zərərli, həm də müalicə təsiri göstərən maddədir.

¹⁰ Azərbaycan Tibb Universiteti, dosent

“İsgəndərin Şimala çatması və Yəcuc Səddini bağlaması” başlığı altında verilən şeir parçası, həm poetik, həm də elmi cəhətdən diqqəti cəlb edir:

...Deyirdin bu yerlər iki hissəydi,
Torpaq gümüşdü, suyu civəydi,
Nə gümüş üstündə dincəlmək olar,
Nə civə su kimi içməyə yarar.
Harda ki, içməli bir çeşmə vardı.
İçində su ilə civə qaynardı.
Su civə üstündə tutmuşdu qərar,
Ondan cürətlə su içirdi onlar.
Çalxalanmasaydı əgər çeşmələr.
Civədən çəkməzdi heç kimsə zərər.

Göründüyü kimi, bu şeir sanki müasir kimya dili ilə yazılmışdır. Burada civənin xüsusi çəkisinin suyun xüsusi çəkisindən çox olması, onun su ilə qarışmaması və onunla reaksiyaya girməməsi və s. xassələrini asanlıqla anlamaq mümkündür.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında da civə bənzətmə obyektinə olmuş, onun xassələrinə aid məlumatlar şairin poetik misralarına rəvnəq vermişdir. Civənin maye aqreqat halını, mütəhərrik damcılar əmələ gətirməsini, qızıla həris olmasını poemalardakı bir sıra beytlərdən də aydın görmək olar:

...Civə kimi çəkmədi kim ki, qızıl qəmini,
Gümüş olub səncərin dadmadı o dəmini.

Və ya

Qara saçlarını salmış üzünə,
Civə yaşlar dolmuş nərgiz üzünə.

Nizaminin “Xəmsə”sində ən çox xatırlanan və bənzətmə üçün istifadə edilən materiallardan biri də qızıldır. “Xəmsə” ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, şair qızılın həm sərbəst, həm də başqa filizlərlə qarışıq şəkildə çıxarıldığı, belə qarışıqdan saf qızılın alınması barədə müəyyən məlumatla malik imiş. Bunu “Şərəfnamə”də verilmiş aşağıdakı beytlərdə aydın görmək olar:

Kimyəgərdir, onun kürəsi yanar,
Dəmiri ataraq saf qızıl alar.
Alovlar qızıldan qurmuş bir iksir.
Öz ətkələrinə saf qızıl səpir.

İstinin təsirindən qızılın əriməsi “Xosrov və Şirin” poemasında poetik surətdə belə şərh edilmişdir:

İstidən qızıltək əridim hər an,
Buz kimi dondum hər şaxta soyuqdan.

Qədim zamanlardan məlum olan və cəmiyyətin tarixi inkişafında mühüm rol oynayan əlvan metallardan mis, qızıl və gümüş məlum olduğu kimi plastik və yumşaqdır. Buna görə də onların sərbəst şəkildə tətbiq dairəsi məhduddur.

Lakin bu nəcib metalların bir-biri ilə, habelə mislə ərintilərin möhkəmliyi, mexaniki təsirlərə və korroziyaya qarşı davamlılığı, bərkliyi və sair xassələri ilə fərqlənir. Odur ki, müxtəlif məqsədlər üçün qızılın mis və gümüşlə əmələ gətirdiyi xəlitələrdən (ərintilərdən) hazırlanmış məmulatlar azərbaycanlılara, şübhəsiz ki, Nizami dövründə də məlum imiş.

Qızıl məmulatların xalis olmaması fikrini aşağıdakı beytdən də yəqin etmək mümkündür:

...Bədənin gəlmişsə də vücuda ətlə qandan,
Qorxma, bütün qızıllar xalis deyil heç zaman.

Qızıl bir çox metallarla xəlitələr əmələ gətirir. Lakin onun gümüşlə xəlitəsi qədim zamanlardan daha yüksək qiymətləndirilir.

Şairin “Xosrov və Şirin” poemasında bənzətmə məqsədi ilə verdiyi aşağıdakı misralar bu cəhətdən oxucuda aydın təsəvvür yarada bilər:

...Qızıla mis qatsan nə faydası var,
Qızılı gümüşlə əritmək olar.

Qızılın mühüm xassələrindən biri onun civədə həll olmasıdır. Əmələ gələn qarışığa kimyada “amalqama” deyilir.

Tarixi məlumatlara görə, hələ eramızdan əvvəl VI əsrdən başlayaraq, insanlar civədən qızıl və gümüşü onların filizlərindən amalqama şəklində çıxarmaq üçün istifadə edirdilər. “Xəmsə”ni oxuyarkən aydın olur ki, qızılın civədə həll olması faktı Nizamiyə də məlum imiş. Bu cəhətdən aşağıdakı şeir parçası maraqlıdır:

Qızıl toz halına gələrsə əgər,
Civəylə onları cəm edər zərgər.
Dağınq qızılı mahir sənətkar,
Madam ki, civəylə bir yerə yığar.
Bizim də əzamız dağılsa bir gün,
Ona da can vermək mümkündür, mümkün.

Nizami dövründə dəmir, polad kimi maddələrdən istifadə edilməsi haqqında müəyyən məlumatlara təsadüf olunur. Lakin o vaxt mis və onun ərintilərini əmələ gətirmək dəmir və polada nisbətən xeyli asan idi.

Nizami mis və onun xəlitələri ilə əlaqədar bənzətmələrdən də istifadə etmişdir. Bu bənzətmələrdən bəziləri ilə tanış olaq:

... O yerdə misdən bir tilsim tökərək,
Onu qaldırdılar adada yüksək.

Və ya

Misdən bir tilsim də elədi bina,
Asdı bir mis təbil onun boynuna.

Əlbəttə, "Xəmsə"də kimyəvi elementlərdən bədii vasitə kimi istifadə olunması barədə ətraflı bəhs etmək imkan xaricindədir. Böyük iftixar hissi ilə deməliyəm ki, mütəfəkkir şairimiz Nizaminin zəngin yaradıcılığı həm də orta əsrlərdə Azərbaycanın metallurgiyasını, təbii və təbabət kimyasını öyrənmək üçün böyük mənbədir.

X Ü L A S Ə

Nizami poeziyasında kimyəvi elementlərin bədii təsviri

Bu məqalədə XII əsrdə yaşayıb-yaratmış böyük humanist şair, mütəfəkkir və filosof olan Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində poemaları və şeirlərində kimyəvi elementlərin bədii təsvirindən danışır.

Nizami bədii yaradıcılıqla yanaşı, təbabət, kimya, astronomiya, riyaziyyat və başqa elmlərlə də maraqlanmış, vaxtilə bu sahədə qazandığı zəngin bilik xəzinəsindən yeri gəldikcə öz əsərlərində bədii vasitə kimi bacarıqla istifadə etmişdir.

Açar sözlər: Nizami, kimyəvi elementlər, bədii təsvir

S U M M A R Y

Chemical elements' artistic reflection in Nizami's poetry

The represented article is devoted to the chemical elements' artistic reflection in the poems "Khamsa" of the greatest humanist, philosopher, poet – enlightener of the XII - th century Nizami Ganjavi. Besides his fiction activity, Nizami was interested and got rich knowledge in medicine, chemistry, astronomy, math and other subjects, which he reflected in his compositions.

Key words: Nizami, chemical elements, fiction description.

Р Е З Ю М Е

Художественное отражении химических элементов в поэзии Низами

В представленной вниманию статье говорится о художественном отражении химических элементов в стихотворениях «Хамса» великого гуманиста, поэта – просветителя, философа, жившего в XII веке, Низами Гянджеви.

Наряду с художественным творчеством Низами интересовался и приобрёл богатые знания в области медицины, химии, астрономии, математики и др. науках, что с большим мастерством отразил в своих произведениях.

Ключевые слова: Низами, химические элементы, художественное описание.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva